

FERENCZI ILONA

A gregoriánkutatás mostohagyermeké: az anyanyelvű gregorián

A magyar nyelvű graduálok katalógusa

Bár a XVI–XVII. századi magyar nyelvű graduálok kutatási területe lényegesen szűkebb, mint a középkori latin nyelvű liturgikus könyveké, a megközelítés módja sokkal szerteágazóbb: nemcsak zenetörténeti, egyháztörténeti, liturgiai és paleográfiai, hanem magyar irodalomtörténeti, verstani, nyelvészeti, helyesírás-történeti vizsgálatokra is lehetőséget kínál. Ennek ellenére a protestáns – református, evangélikus, unitárius – graduálok kutatása mind a mai napig a középkori kutatás árnyékában maradt, aminek valószínűleg az a legdőntőbb oka, hogy az anyanyelvű gregorián a latin nyelvű gregoriánnal szemben sokkal kisebb nemzetközi érdeklődésre tarthat számot.¹

Amikor az 1970-es évek végén Csomasz Tóth Kálmán és Bárdos Kornél munkáját folytatva bekapcsolódtam a graduálkutatásba, nem gondoltam arra, hogy a munka zenei része jelentősen nehezebb lesz, mint ahogy azt a középkori kódexekhez fűződő több éves kapcsolatomból alapján feltételeztem. A protestáns graduálkéziratok és a nyomtatott graduál jellegű énekeskönyvek ugyanis zeneileg közel sem olyan megbízhatóak, mint a középkori liturgikus könyvek, így gyakorlati használatukban valószínűleg nem a dallamok megszólaltatása, hanem a liturgikus szövegek előadása játszott a fő szerepet. Annál is inkább, mivel a graduálokban lejegyzett műfajoknak csak a kisebb része van dallammal ellátva; a strófikus énekek (himnuszok) többsége és elsősorban a recitatív műfajok kizárólag szöveggel szerepelnek.

A graduálkutatási munka megalapozásához 1979-ben cédula-katalógust hoztunk létre, amely a graduálok és a graduál jellegű énekeskönyvek, valamint néhány gyülekezeti énekeskönyv tételeinek adatait tartalmazta.² Mivel a fejlesztés és a beosztás a 80-as évek végére lezárult, az azóta előkerült graduálforrások már nem szerepelnek a katalógusban. Minden egyes tételt négyféle szempont szerint soroltunk be:

¹ A legtöbb gregoriánnal foglalkozó lexikoncikk nem is említi, hogy a latin nyelvű gregoriánt anyanyelvre fordították.

² A katalógus az MTA BTK Zenetudományi Intézetének Magyar Zenetörténeti Osztályán található.

- I. a forrás sorrendje
- II. liturgikus műfajok
- III. az egyházi esztendő ünnepei
- IV. a szövegkezdetek ábécérendje³

I. A teljes forrásról, a forrás minden egyes tételéről, vagyis a dallammal ellátott, valamint az anélkül lejegyzett vagy nyomtatott tételekről is katalóguscédula készült, amelyen a tételnek a forrásban elfoglalt helyét, sorszámát, liturgikus műfaját, ünnepi besorolását tüntettük fel. A feldolgozott források, kéziratos és nyomtatott graduálok vagy graduál jellegű énekeskönyvek a következők:

Fennmaradt (teljes és töredékes) kéziratok:⁴

- 1) Miskolci graduál-töredék, 1542–1543, Stoll Nr. 1001
- 2) Boroszlói kézirat, 16. sz. vége, Stoll Nr. 7
- 3) Csáti graduál, 1602, Stoll Nr. 15
- 4) Bathyány graduál, 17. sz. eleje, Stoll Nr. 6⁵
- 5) Óvári graduál, 17. sz. eleje, Stoll Nr. 10
- 6) Ráday graduál, 17. sz. eleje, Stoll Nr. 11
- 7) Apostagi graduál, 17. sz. eleje, Stoll Nr. 8
- 8) Sárospataki Patay graduál, 17. sz. eleje, Stoll Nr. 12
- 9) Nagydobszai graduál, 17. sz. eleje–1696, Stoll Nr. 9
- 10) Spáczai graduál, 1619, Stoll Nr. 38
- 11) Kálmáncsai graduál, 1623–1628, Stoll Nr. 41
- 12) Eperjesi graduál, 1635, Stoll Nr. 57
- 13) Csurgoi graduál, 1630-as évek, Stoll Nr. 62
- 14) Kecskeméti graduál, 1637–1681, Stoll Nr. 58
- 15) Bélyei graduál, 1642–1653, Stoll Nr. 64
- 16) Balogi cancionale, 1659, Stoll Nr. 82
- 17) Simontornyai graduál-töredék, 17. sz. második fele, Stoll Nr. 1033
- 18) Csonka antifonále, 17. sz., Stoll Nr. 143
- 19) Komjátszegi graduál, 1697 után, Stoll Nr. 137
- 20) Unitárius graduál, 1697 után, Stoll Nr. 138
- 21) Graduale Sacrum, 1699–1702, Stoll Nr. 140

Fennmaradt nyomtatványok:

- 22) Huszár Gál énekeskönyve 1560/61, RMNy Nr. 160 (RMNy S 143A)
- 23) Huszár Gál énekeskönyve 1574, RMNy Nr. 353

³ A tételek adatai először a forrás sorrendje szerint kézírással kartonlapokra kerültek, a további három besorolás írógéppel sokszorosítással készült vékony papírlapon. Az azonos című tételeket borítékban összesítettük.

⁴ A kéziratos és nyomtatványok leírása a következő bibliográfiákban található: Stoll Béla, összeáll., *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Második, jav. és bőv. kiadás (Budapest: Balassi Kiadó, 2002); Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár I* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879); *Régi Magyarországi Nyomtatványok* 1. 1473–1600, 2. 1601–1635, 1636–1655 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971, 1983, 2000).

⁵ Stoll a graduált a 16. század második felére datálja.

- 24) Unitárius énekeskönyv 1602–1615, RMNy Nr. 983
- 25) Lőcsei énekeskönyv 1635, RMNy Nr. 1628
- 26) Öreg graduál 1636, RMNy Nr. 1643
- 27) Lőcsei énekeskönyv, 1654, RMNy 2532
- 28) Unitárius énekeskönyv, 1697, RMK I, Nr. 1503

A katalogizálás óta előkerült alábbi két graduálról és két töredékről írt tanulmányban a teljes források és egy-egy műfaj ismertetésére került sor:⁶

- 29) Csíksomlyói töredék, 16. sz. közepe
- 30) Marosvásárhelyi töredék, 16. sz. közepe
- 31) Ajaki graduál, 17. sz. közepe, Stoll Nr. 1011
- 32) Tornai graduál, 1611–1613

II. A liturgikus műfajok szerint három nagy csoport, továbbá két járulékos istentiszteleti liturgikus műfaj alakult ki annak megfelelően, hogy a tétel melyik istentiszteleti formába illeszkedik.

1. Főistentiszteleti, illetve protestáns mise-tételek:

- introitus
- Kyrie
- Gloria
- sequentia (prosa)
- praefatio
- Sanctus
- Agnus Dei
- Ite missa est

2. Mellékistentiszteletekhez (prima-laudes, vespera, completorium, matutinum) tartozó tételek:

- invokáció vagy adjutórium
- himnusz
- antifóna⁷
- zsoltár⁸

⁶ Ilona Ferenczi, „Das Fragment aus Csíksomlyó als Reformationsdenkmal. Ungarische Präfationen und tropisierte *Ite missa est*-Sätze”, *Studia Musicologica* 44 (2003), 47–62; Ferenczi Ilona – Haader Lea, „Magyar nyelvű introitus töredékek Marosvásárhelyről (XVI. század közepe)”, in *Zenatudományi Dolgozatok 2010*, szerk. Kiss Gábor (Budapest: MTA Zenatudományi Intézet, 2011), 57–72; Ilona Ferenczi, „Das Gradual von Ajak. Eine ungarische liturgische Handschrift aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts”, *Studia Musicologica* 45 (2004), 303–329; Ferenczi Ilona, „A Tornai graduál (1611–1613). Egy nemrég előkerült kolligátum „ceremoniális” részének antifónái”, in *Zenatudományi Dolgozatok 2008*, szerk. Kiss Gábor (Budapest: MTA Zenatudományi Intézet, 2008), 115–133.

⁷ A borítékon feltüntetettük a latin mintaszöveget a megfelelő CAO számmal; vö. Renato-Joanne Hesbert, *Corpus Antiphonalium Officii* Vol. III. *Invitoria et antiphonae* (Roma: Herder, 1968).

⁸ Egy-egy zsoltár különböző fordítása nyomon követhető a sorszám szerinti összeállításban. Az összeállítást nehezítette az esetenként eltérő – a héber eredeti vagy a Vulgata szerint megadott – számozás.

responsorium (egy kivétellel mind responsorium breve)
 versiculus
 canticum: Magnificat, Nunc dimittis, Benedictus
 benedicamus
 Te Deum
 Athanasius-hitvallás
 invitorium

3. Nagyheti tételek:

litanía maior, litanía minor
 Kyrie puerorum
 Jeremiás siralmái, Jeremiás imádsága
 passió

Mivel néhány graduálban gyülekezeti énekeket is lejegyeztek vagy kinyomtattak,⁹ sőt az Eperjesi graduál összeállítása szerint többszólamú tételeket is megszólaltattak a liturgiában, a szoros értelemben vett graduál-tételeken kívül két kiegészítő liturgikus műfajkategóriát is felállítottunk:

gyülekezeti énekek (gyülekezeti énekké vált himnuszok is, valamint az Apostoli hitvallás)
 többszólamú tételek (egyszerű 4-6 szólamú cantio-feldolgozások, genfi zsoltárok, új magyar tételek, passiók)

III. A magyar nyelvű gregoriánt tartalmazó liturgikus könyvekben a tételeket általában az egyházi esztendő valamelyik ünnepéhez vagy valamilyen alkalomhoz is besorolták, bár a részletezés, a konkrét meghatározás forrásonként igen eltérő mértékű:

advent, adventi vasárnapok
 karácsony, karácsony utáni vasárnap
 újév, circumcisio
 vízkereszt, vízkereszt utáni vasárnapok
 Septuagesima, Sexagesima, Quinquagesima, Quadragesima
 nagyböjti vasárnapok: Invocavit, Reminiscere, Oculi, Laetare, Judica
 nagyhét: Palmarum, nagycsütörtök, nagypéntek
 húsvét, húsvét utáni vasárnapok: Quasimodo geniti, Misericordia, Jubilate, Cantate, Rogate,
 Exaudi, Vocem jucunditatis
 mennybemenetel ünnepe
 pünkösd
 Szentháromság ünnepe
 Szentháromság ünnepe után 27 vasárnap
 Communes vagy Quotidianum
 teremtés
 napszakok

⁹ A gyülekezeti énekeket legjelentősebb mértékben Huszár Gál 1574-es énekeskönyvében és az Eperjesi graduálban építették be a liturgiába.

IV. A források valamennyi tételének címe a forrásban meglévő hely, a műfaj és a liturgikus funkció- és/vagy ünnepmegjelölés feltüntetésével egy általános alfabetikus katalógusban is megjelenik, amelyben ily módon a különböző liturgikus műfajú, de azonos szövegű tételek egyazon helyre, egy borítékba kerülnek.

A graduálokban vagy graduál jellegű énekeskönyvekben a tételek nem azonos mennyiségben és igen eltérő minőségű lejegyzésben szerepelnek. Csak néhányban fordul elő misetétel, s van olyan, amelyikből a forrás megcsonkítása miatt vagy már keletkezésekor is teljes műfajok maradtak ki. A felsorolt katalogizálási folyamatokból kizárólag egyetlen liturgikus műfaj, a közel félezer tételt kitevő antifóna-gyűjtemény összesített katalógusa került számítógépre. Bár a graduálforrások nagy része a könyvtárak és intézmények digitalizálási programja következtében már elektronikusan is hozzáférhető, tudományos szempontból szükség volna a két évtizeddel ezelőtt készített graduálkatalógus teljes elektronikus feldolgozására is.

ILONA FERENCZI

Das Stiefkind der Gregorianikforschung:
die muttersprachliche Gregorianik
Katalog der ungarischsprachigen Graduale

Das Forschungsfeld der ungarischsprachigen Graduale ist nicht so breit wie das der mittelalterlichen lateinischen liturgischen Bücher, deshalb blieb es bis in unsere Tage im Schatten der Mittelalterforschung. Es bietet uns aber eine Möglichkeit zu musikhistorischen, kirchengeschichtlichen, liturgischen, paläographischen, literaturgeschichtlichen, linguistischen, prosodischen und orthographischen Untersuchungen. In Fortsetzung der in den 1980er Jahren durchgeführten Forschungen von Kálmán Csomasz Tóth und Kornél Bárdos haben wir einen Katalog mit den Sätzen der ungarischsprachigen Graduale und der Gesangbücher mit Gradualcharakter erstellt. Die Sätze sind nach vier Gesichtspunkten katalogisiert: nach der Quelle, nach den liturgischen Gattungen, nach dem Kirchenjahr und nach der alphabetischen Ordnung. Der Katalog ist in der Abteilung für Ungarische Musikgeschichte des Musikwissenschaftlichen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften zu finden.